

КУРМАНАЛИЕВА К.К.

КГУСТА им.Н.Исанова, Бишкек, Кыргызская Республика

KURMANALIEVA K.K. KSUCTA a.n. N.Isanov, Bishkek, Kyrgyz Republic
kazakbaeva.k.76@mail.ru

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ЛЕКСИКАНЫН СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАДИГМАСЫ

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В ЛЕКСИКЕ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

SEMANTIC PARADIGM IN THE VOCABULARY OF MODERN KYRGYZ

Макалада сөздүн лексикалык деңгээлинин системалуулугу, сөз жана анын мааниси, лексика-семантикалык топтор(ЛТС) жөнүндө изилдөөчүлөрдүн ойлору берилет.

Өзөк сөздөр: лексика, синхрондуу анализ, сөз, фонетика, парадигма, синтагма, лексика-семантикалык система, системалуулук принциби.

В статье приведены мнения исследователей о систематичности лексического уровня слова, о слове и его значении и о лексико-семантических групп (ЛСГ)

Ключевые слова: лексика, синхронный анализ, слово, фонетика, парадигма, синтагма, лексико-семантическая система, принцип систематичности.

The article provides the researchers' opinions about the systematic character of lexical level of the word, about the word and its meaning, and about the lexical-semantic group (LSG).

Key word: lexis, synchronic analysis, word, phonetics, paradigm, syntagma, lexico-semantic system, systematic principle.

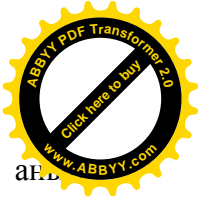
Кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн эң маанилүү маселелерине багытталган изилдөөлөргө акцент коюп айта кетүү керек. Бүгүнкү күндө азыркы кыргыз тилинин академиялык жана практикалык грамматикасы басылып чыкты. Синхрондуу анализ боюнча бир нече макала, очерктер жаралды.

Тил илимине негиз салган жана зор салым кошкон К.Тыныстанов, К.Юдахин, Б.Юнусалиев, К.Карасаев, С.Кудайбергенов, К.Сартбаев, Б.О.Орузбаева, Т.К. Ахматов, А.Жапаров, А.Турсунов, Ж.Мамытов, Б.Усубалиев, А.Сапарбаев өндүү ж.б. окумуштууларыбыз бар.

Кыргыз лексикасына К.К.Юдахин эбегейсиз салым кошкон. Анын “Кыргызча-орусча сөздүгү” Кыргызстандагы сөздүк ишинин башталышы болгон.

Аталган багытта профессор Б.М. Юнусалиевдин эмгеги зор. Анын “Кыргыз лексикологиясы” (унгулуу сөздөрдүн өнүгүшү) китебинде унгулуу сөздөрдүн өсүш жолун ийне - жибине чейин талдап, “унгулуу сөздөр кыргыз лексикасынын негизги сөздүк корунун өнүмдүү бөлүмүн түзөт” деген [10,248].

Лингвистикалык адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, кыргыз лексикологиясынын айрым маселелери Ж.Мамытов менен З.Кулумбаеванын “Азыркы кыргыз тили. Лексика” деген окуу куралында каралып, кыргыз тили лексикасын сүрөттөөдөгү алгачкы аракеттерден болуп саналат.

Көпчүлүк авторлор кыргыз тили лексикологиясы предметин жана анын милдеттерин карап чыгып, лексикологиянын иликтөө объектиси биринчи кезекте сөз экенин белгилешет.

Сөз - татаал жана көп пландуу көрүнүш. Андыктан сөз фонетика, лексика, грамматика сыяктуу ж.б. ар түрдүү өңүттөн иликтенет.

Сөз анын лексикалык, грамматикалык, фонетикалык, сөз жасоочу тараптагы жана башка өз ара байланышында изилдөөгө алынат. Бирок тил илиминин ар кыл тармагы сөздүн белгилүү гана бир тарабын өз объектиси кылып алат. Сөздү фонетикалык же грамматикалык өңүттөн талдаганда анын башка өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүн эмес. Ошол эле учурда фонема менен морфема сөздүн өзүнөн аныкталып чыгат.

Башка сөз менен айтканда, эгерде морфология менен сөз жасоодо сөз - грамматикалык түзүлүштүн, сөз тилдин сөз жасоочулук мыйзамдарынын жана эрежелеринин иликтөө каражаты болсо, лексикологияда сөздүн өзүнүн, анын сөздүк курамын иликтөөгө алат.

Азыркы кыргыз тили илиминде лексикологияны тил илиминин бөтөнчө бөлүмү катары кароо, лексикага толук болбосо дагы белгилүү деңгээлде системалуу мүнөздөмө берүү аракеттери болууда.

Системалуулук принциби тил таануу чөйрөсүндө негизги принциптерден. Система дегенде элементтердин бири бири менен туруктуу байланышта болуп ички уюшулгандыктын бүтүндүгүн түшүнүү керек.

Щерба: "Ар бир тилдин сөздөрү системаны жаратат" десе [7, 218], ал эми Ю.Д. Апрецяндан дагы өтүп: "лексика - бул ушул убакка чейин биз ойлогондон да чоң даражадагы система" деп айткан [1, 367].

Тилдин лексикалык деңгээлинин системалуулугун түшүнүү деген: "сөз жана анын мааниси өз-өзүнчө жашабастан, аң-сезимибизге көз карандысыз түрдө ар түрдүү топторго биригип турат дегенди билдирет. Мындай топторго биригүү окшоштук же карама-каршы белгилерге негизделет. Лексикадагы системалуу ырааттуулук тилди урунуу тажрыйбасынан пайда болот: "Тилдеги ырааттуулук болбосо - дейт Ю.С. Степанов, - эс тутумубуздан керектүү сөздөрдү оңой жана тез таба албас элек" [6, 271].

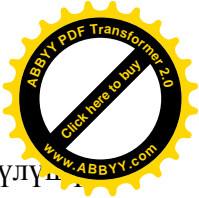
Лексиканын ырааттуу түзүлүш принцибине ар түрдүү көз караш-пикирлер бар. Мисалы лексиканын системалуулугун (чагылышы) парадигматика менен синтагматикадан деп эсептешет Уфимцева баштаган окумуштуулар [9, 130].

Парадигмалык байланышка кирген сөздөр жогорудан төмөн карай багытта парадигмалык окто жайгашат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр парадигмалык катардын мүчөлөрүнүн ордун көрсөтүүнү негиз кылып алышат. Бирок сүйлөө учурунда алар биринин артынан бири удаа колдонулбастан, сүйлөп жаткандын максатына багынычтуусу синтагмалуу байланышка кирген башка бир парадигмалык катардагы мүчө гана алынат.

Мындай жагдай: "бири-биринин ордун толуктай ала турган тил бирдиктеринин ортосундагы парадигмалык байланыш бирдей позицияда турушат" деген ырастоонун чыгышына себеп болгон [6, 258]. Ал (тил бирдиги) бир контекстте кезиккен башка бирдиктердин бардыгы менен тең парадигмалык байланышта болот.

"Синтагмалык байланыш деп, - жазат В.М. Солнцев, - кеп чынжырындагы ырааттуу элементтердин ортосундагы байланыштардын бардык түрү аталат" [8, 341].

Сөздөрдүн парадигмалык касиеттери бир өңчөй лексика-семантикалык топтордун жана катар сөздөрдүн чегинде алардын ортосундагы байланыштарды; ал эми синтагмалык касиеттери белгилүү бир синтагмалык чынжырга кирген жана алардын айкалышуу (валенттүүлүк) мыйзам ченемдүүлүгүн мүнөздөгөн сөздөрдүн башка сөздөр менен болгон байланышын талдаганда аныкталат. Парадигмалуу жана синтагмалуу байланыштар бири-бири менен өз ара катышта болорун дагы эсепке алуу кажет: сөз кайсы бир парадигманын мүчөсү экендиги анын синтагмалуу байланышта боло аларын алдын ала аныктайт, бирок ошол эле учурда сөздүн ал парадигмага тиешелүү болушу

айкалышуунун жалпы формуласы, б. а. синтагмалуу байланыш түрүндө көрсөтүлүп мүмкүн.

Лексикалык материалды илимий, окутуп-үйрөтүү максатында системалуу сүрөттөөдө башкы аракет сөздөрдү сүрөттөөгө жана алардын системалуу байланыштарын аныктап чыгууга багытталууга тийиш. Мындай учурда сөздүн деңгээлинде биринчиден, сөздүн (же сөздөрдүн) бири-биринин ортосундагы байланыштын ар кыл маанисин (полисемия) жана ал байланыштын үзүлүшүн (омонимия) ачуу; экинчиден, семантикалык байланыштын (синонимия, антонимия,) ар кыл типтерин сүрөттөөгө; үчүнчүдөн, сөздүн семантикалык түзүлүшү грамматикалык, фонетикалык, белгилерине багынычтуу болорун тастыктап чыгуу. Ошентип, семантика лексиканын фонунда изилденет.

“Сөз мааниси объективдүү дүйнөдөгү көрүнүштөрдүн, нерселердин адамдын аң сезиминде түшүнүк катары чагылдырылышы менен түздөн- түз байланышкан белгилүү бир тыбыштык комплекстин өз ара бирдигинин негизинде уюшулат” дейт А.Сапарбаев [5, 36].

Маанинин өзү- таатал түшүнүк. Семантикалык изилдөөнүн объектиси катары оболу сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин түшүнүү керек.

Сөздүн семантикасын изилдөө тилдин теориясын өнүктүрүү үчүн гана зарыл эмес, ал ошондой эле практикалык дагы чоң мааниге ээ. Бул биринчи кезекте лексикографтардын эмгектеринде байкалат. Маселен, түрк тилдеринин сөздүктөрүнүн түзүлүү принциптерин талдоого алып жатып А.А.Юлдашев минтип жазат: “ Бардык түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүдө тигил же бул ченемде жалпысына мүнөздүү кемчилик катары өзгөчө бир контекстте кезиккен сөздүн байкалбас маанисинин билинер-билинбес боегу ушул сөз үчүн адаттан тыш, типтүү эмес лексикалык чөйрөдө өз алдынча рубрикаларда, ал сөздүн ар дайым кездешүүчү мааниси менен тең катарда келтирилет [11, 412].

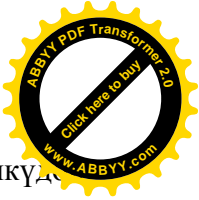
“Сөздүн мааниси” деген түшүнүктүн аныктамасын берүүдө О.С.Ахманова төмөнкүлөрдү келтирет:” “Чындыктын предметин (көрүнүштү, байланышты ,сапатты, процессти) сүрөттөөдө белгилүү бир тыбышка айлануу аркылуу тыгыз байланышта болуунун натыйжасында жүзөгө ашып аң-сезимде тилдин фактысы болуп калат; чындыктын бул сүрөттөөсү сөздүн түзүлүшүндө (морфема ж.у.с) карай ал тилдик бирдик материалдык кыртыш катары анын маанисин билдирүү жана аны башкаларга жеткирүү үчүн гана эмес, өзүнүн жаралуусуна жана өнүгүүсүнө дагы зарыл нерсе” [2, 161].

Лингвистикалык сүрөттөөнүн татаалдыгын белгилеп келип, анын мындай абалын көпчүлүк изилдөөчүлөр төмөнкүдөй себептерден көрүшөт: лексиканын системалуулугун көмүскө мүнөзү, грамматикалык жана жекелик (лексикалык) статуска ээ сөздүк бирдикти эсептөөнүн кыйынчылыгы, сөздүн сөздүктөгү маанисинин көп өлчөмдүүлүгү, сөздүн тилден сырткары чөйрө менен өз ара түздөн – түз катышы.

Ушул кыйынчылыктарды белгилеп келип, көпчүлүк окумуштуулар лингвистикалык адабиятта ”лексикалык система”, “лексика-семантикалык система” “семантикалык система” деген дифференцияланбаган терминдерди колдонулушун белгилешет. Сунушталган изилдөөдө ”лексика-семантикалык система” деген түшүнүк эки деңгээлди ичине камтыйт: лексикалык - чектүү тил бирдиги менен “сөздүн лексика - семантикалык варианттары”.

Демек, лексика тилдин түзүлүшүндө турган бирдиктин лексика-семантикалык байланышынын көп түрдүүлүгүн эсепке алат. Ушундан улам лексика-семантикалык системада сүрөттөөнүн предмети болуп сөздөрдүн мааниси боюнча карым-катышынын бөтөнчөлүгү жана формасы эсептелет.

Лексика – семантикалык системанын концепциясы В. В.Виноградов, А.И.Смирницкий, Д. Н. Шмелев , О.С. Ахманова, А.Сапарбаев, Б.Усубалиев , Ж. Мамытов , А.Жапаров өңдүү окумуштуулардын жана башкалардын фундаменталдуу изилдөөлөрүндө өнүгүп өрүш алган.

Лексикадагы системалуу карым-катышты иликтөөнү илимпоздор төмөнкүдөй негизги багыттар боюнча карашат:

1. Тилдин лексика-семантикалык деңгээлинин бөтөнчөлүгүн жалпысынан аныктоо.
2. Сөздүн “ички” жана “сырткы” системалуу касиеттерин варианттардын жыйындысы катары, ошондой эле синонимдерди, антонимдерди, лексика-семантикалык, тематикалык топторду сүрөттөө ж.б.

Изилдөөбүздүн негизине сөз жашоодогу чындыкка таандык, ал аны чагылдырып, маанилерин билдирип турат жана ошол конкреттүү тилдин лексика-семантикасынан ажырабай анын элементи катары караларын түшүнөбүз. Ушуну менен бирге кыргыз тилинин лексика-семантикалык системасындагы негизги бирдик болуп маанилик байланышын жана лексикалык карым-катышын аныктоочу сөздүн мазмуну саналып, анын жардамы менен ал сөздүн маңызы жана колдонулуучу максаты ачылат.

Кызмат кылып жаткан кайсы тилдин болбосун лексика-семантикалык системасы анын көп сандаган элементтери менен мүнөздөлөт. Аларды иликтеп үйрөнүү тилдин системалуу бирдигинин ичиндеги өз алдынча касиеттерге ээ айрым звенолорун карап чыгуу аркылуу жүргүзүлөт.

Азыркы тил илиминде маанилик карым-катыштын негизинде сөздөрдү топторго бөлүштүрүүнүн көп сандаган варианттары бар. Булар: семантикалык жалпылыктын негизинде лексика-семантикалык парадигмалардын окшоштуктары жана жакындыктары боюнча бириктирилген сөздөрдүн предметтик же тематикалык жактары, семантикалык жана морфосемантикалык талаалар, лексика-семантикалык парадигмалар ж.б.

Көпчүлүк изилдөөлөрдүн пикири боюнча бул белги бир кыйла деңгээлде лексика-семантикалык топту (ЛСТ) - сөздүн лексикалык маанилериндеги тилдик белгинин негизинде жалпыга белгилүү болгон лексиканын системалуулугун мүнөздөйт. “тилдин сөздүк курамы бүт бойдон лексика-семантикалык разряддарга (сөз түркүмдөрүнө), лексика-семантикалык разряддар ЛСТга, ЛСТ өз кезегинде семантикалык топчолорго, алар синонимдик катарларга чейин бөлүнөт. Демек ЛСТ белгилүү сөз түркүмдөрүнүн алкагында лексикалык бирдиктерге ичинен чачырайт. Сөздүн , сөз түркүмдөрүнүн ичинен тигил же бул ЛСТ ке тиешелүү экендигин аныктоочу негизги критерий болуп сөздөрдүн лексикалык маанисиндеги жалпы семантикалык компоненттин болушу эске алынат.

Лексика-семантикалык топтор деп биз сөздөрдү лексикалык маанисине жараша бири - бирине жакындыгы, ылайык келүүсү, өз ара катыштыгы боюнча классификациялоону айтабыз. ЛСТгы сөздөр бул - эки, бир нече же андан көп сөздөрдүн лексикалык мааниси боюнча биригиши.

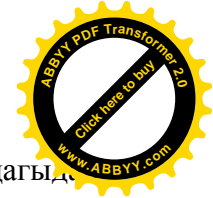
Тематикалык жана лексика-семантикалык топтордун арасын айырмалоо алардын айкалышуусунан, ал тургай көп учурда бири бирине төп келип калуусунан улам келип чыгарын көрсөтө кетели.

Тематикалык жана лексика-семантикалык топтордун өз ара катышын салыштыра келип, биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Тематикалык топтордун масштабы лексика-семантикалык топторду караганда бир топ кенен. Ал түгүл кандай ЛСТ болсо да анын курамдык бөлүгү иретинде тигил же бул тематикалык топтогу сөздөрдүн жыйындысына кирет.

2. Тематикалык топтор дагы, ЛСТдагы объективдүү дүйнөнүн предметтерин чагылдырат. Дал ошондуктан кандай ЛСТ болсо да анын өз тематикасы болот. Азыркы жагдай салыштырууну тематикалык топтордун эң чакан бөлүктөрү менен жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Демек, тигил же бул топтун негизинде объективдүү дүйнөнүн предметтери жана алардын өз ара карым-катыштыгы жатат.

3. ЛСТ дан айырмаланып сөздөрдү тематикалык топторго бириктирүү сөздүн лексикалык маанисине эмес, предметтердин өзүнө жана алардын байланыштарына негизделет.

4. Сөздөрдүн тематикалык топтордун курамында өзгөрүүсү - ЛСТдагыда жагдайга салыштырмалуу - топтун башка мүчөлөрүнө таасирин тийгизбейт.

ЛСТ жөнүндө түшүнүк тил илиминде тилдин системалуу мүнөзүн, анын парадигмалуу катышын кабыл алуудан кийин пайда болгон. Тигил же бул ЛСТга кирүү үчүн сөздөр белгилүү бир маанилик элементтери аркылуу бири-бири менен өз ара катышта болууга тийиш.

Объективдүү дүйнөнүн предметтери бир нече касиеттерге ээ болгондуктан, ал эми бул белгилер кайсы бир деңгээлде сөздүн маанилик курамына киргендиктен, сөздүн маанисин бир нече майда элементтерге (семаларга) бөлүүгө болот. Семалар объективдүү дүйнөнүн предметтеринин, көрүнүштөрдүн белгилерине туура келүү менен алар сөздүн маанисинин калыптанышында экстарлингвистикалык фактор болуп эсептелет.

Азыркы тил илиминин көз карашы боюнча тил - татаал семиотикалык система. Ошондой болсо да тилдин ишараттык табияты талаш туудурбасы анык экенине карабай, анын кайсы тарабы аны аныктаары изилденүүдө.

Сөздүн маанилик маселеси бир нече он жылдар бою лингвистикалык изилдөөлөрдүн көңүл чордонунда келе жатат. Ар түрдүү мектептердин жана багыттардын өкүлдөрү анын чечилишине ар тараптуу өңүттөн карашат.

Ар бир тилдик ишарат өз алдынча боло албастыгы, ал сөзсүз түрдө башка тилдик ишарат менен белгилүү абалда карама - каршы тура алгандыгы дагы бир топ роль ойнойт. Мындай жагдай сөздүк ишараттын эки тараптуу багыты аркылуу: сырткы багыт тилден сырткары учурларга жана ички ишарат системасына шартташат.

Ишараттын башка тилдер менен системасындагы ордун анын маанисинин же маанилүүлүгүнүн структуралык өңүтү аныктайт.

Маанилүүлүк деген түшүнүктүн алдында берилген системадагы башка элементтер менен өз ара карым-катыштан пайда болгон тилдик касиеттердин көп бирдигин билдирген маанинин элементтерин түшүнгөн түшүнөбүз. Бирок эгерде тилдеги субстанциялык нерселердин бардыгын психикага жана акустикага таандык деп алып таштап, маанилүүлүктү нукура дифференциялуу белгилер деп мүнөздөгөн болсо, азыркы семасиологияда системадагы сөздүн ордунун өз алдынчалыгы шарттуу экендиги баса көрсөтүлөт. Системадагы сөздүн мааниси өз алдынчалыгын жоготпостон, башка сөздөр менен карым-катышта болуунун натыйжасында тек гана татаалдаша түшөт.

“Сөз тигил же бул мааниге ээ болгондугу үчүн тил системасында башка сөздөр менен белгилүү карым –катышка барып, ошондон кийин гана системалуу касиетке ээ болуунун аркасында маанилүүлүккө жетишет” [4, 259].

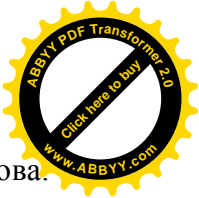
Сөздүн семантикалык маанилүүлүгү, маңыздын белгилүү айланасы өз ара бөлүштүрүлгөн сөздү тандоого мүмкүнчүлүгү б.а. сөздүн башка сөздөр менен болгон карым-катышы жана башка сөздөргө айкалышуу мүмкүнчүлүгү боюнча аныкталат. Сөздү тандоо линиясы маани- маңыздын жалпылыгынын негизинде бириктирилген лексика-семантикалык парадигмалардын мүчөсү катары кароого болот. Айкалышуу айланасында сөз ошол тилдин синтаксистик эрежелери боюнча түзүлгөн белгилүү синтагма катары каралат.

Демек, “сөз – бул угум (тыбыштык курам) менен маанинин жуурулушу, биримдиги” [12, 48]

Жыйынтыктап айтканда, сөз менен түшүнүктүн өз ара карым-катышы, сөздүн мааниси, түшүнүктүн белгиси, анын негизи катары келгендигине негизделет. Ошондуктан ал (сөздүн мааниси) кандайдыр бир түшүнүк жөнүндө адамдардын аң – сезимине таасир берүүчү каражат, негиз катары эсептелет.

Адабияттар тизмеси

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика синонимические средства языка [Текст] / Ю.Д.Апресян. - М.: Наука, 1974. - 367с.

2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С.Ахманова. М.: Сов.энциклопедия. 1966. - 161с.
3. Жапаров Ш, Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы [Текст] окуу китеби / Ш. Жапаров, Т. СыдыковаТ. - Б: ”Техник”, 2013. -255 бет.
4. Орузбаева Б.О. Сөз [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Бишкек : Илим, 1994. - 259 б.
5. Сапарбаев А. Азыркы кыргыз тили: Лексикология [Текст] / А.Сапарбаев – Бишкек: “Имак-офсет”, 2015. - 36-б.
6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания [Текст] / Ю.С.Степанов. - М.: Просвещение, 1975, 258-271с.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л.В.Щерба. - М: Наука, 1974, 218с.
8. Солнцев В. М . Язык как системно- структурное образование [Текст] / В.М.Солнцев. -М.: Наука, 1977. - 341с.
9. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков [Текст] / А.А.Уфимцева. - М: Наука, 1974. - 130с.
10. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. 4.1. (Развитие корневых слов) [Текст]: учеб. пособие по кирг.яз. для студентов филол.фак. ВУЗов / Б.М.Юнусалиев. - Фрунзе: Киргиз учпедгиз, 1959, 248 с.
11. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей [Текст] / А.А.Юлдашев. - М.: Наука, 1972. - 412с.
12. Классикалык изилдөөлөр: Лексикология [Текст] Түзгөн: И.Абдувалиев. – Б.: ”Kirland”, 2017. – 48 б.
13. Асанова А.С. Соотношение языка и культуры [Текст] / А.С.Асанова, Б.Ж.Ниязалиева // Вестник КГУСТА. – 2018. - №4(62). – с.37-40.
14. Орозбекова С.О. Речевой акт как минимальная единица речевой деятельности [Текст] / С.О.Орозбекова, А.Ж. Сарымсакова // Вестник КГУСТА. -2017. - №1(55). – с.125-128.